

שלשה וארבעה כמבנה לספר עמוס*

א. דגם שלשה וארבעה

ספר עמוס נפתח ברצף נבואות על הגוים. כל הנבואות נפתחות באותו הביטוי: "כֹּה אָמַר ה' עַל שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי... וְעַל אַרְבָּעָה לֹא אֲשִׁיבֶנּוּ".¹ ביטוי זה הוא הופעה גלויה של הדגם הספרותי 'שלשה וארבעה'.² מלבד ספר עמוס, רק במשלי ל' יש הופעה גלויה של דגם זה³ ככתרת.⁴ למרות אישכוחות הדגם באופן גלוי, יש מקרים רבים שבהם הוא מופיע בצורה נסתרת. למשל, סיפור יכול להיות בנוי כך שמופיעים בו שלשה קטעים החוזרים על עצמם, ואחריו יבא קטע רביעי השובר את השגרה. במקרה כזה הדגם מתגלם במבנה הסיפור וכך התנ"ך מדגיש את השיא של הסיפור או קטע מרכזי בו.

הדגם אינו מופיע רק בסיפורים, אלא בכל מקום שבו יש רצון להדגיש קטע מיוחד, כגון משלים (ראה משלי ל' שהוזכר לעיל), חוקים⁵ ועוד. נציג שתי הופעות בולטות של הדגם המבטאות שני אופנים שונים של השימוש בו.⁶

* הפניה סתמית במאמר מפנה לספר עמוס. בנוסף, בשביל הבנה מיטבית מומלץ לעיין בתנ"ך עצמו ולא להסתמך על הקטעים המצוטטים במאמר.

¹ א', ג, ו, ט, יא, יג, ב', א. המבנה חוזר גם בפסוקים ד, ו כלפי יהודה וישראל.

² פרופסור יאיר זקוביץ' כתב את הדוקטורט שלו על הדגם הספרותי הזה. הדוקטורט יצא כספר: זקוביץ', יאיר. **על שלושה ועל ארבעה: הדגם הספרותי שלושה-ארבעה במקרא**. ירושלים: מקור, תשל"ט. בספרו הוא מדגים ומסביר את האופנים והמקומות השונים שבהם מופיע דגם זה.

³ משלי ל', טו, יח, כא, כט. אצטט כאן דוגמא אחת (פסוק כא) כדי להמחיש: "תַּחַת שְׁלוֹשׁ רִגְזָה אֶרֶץ וְתַחַת אַרְבַּע לֹא תוּכַל שְׂאֵת".

⁴ יש עוד כמה מקומות שבהם הדגם שלשה וארבעה מופיע בצורה גלויה. לדוגמא "פֶּקֶד עֲוֹן אֲבֹת עַל בְּנֵים עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רִבְעִים לְשָׁנָא" (שמות כ', ד) אבל לא ככתרת עם רשימה שבאה אחריה.

⁵ רשימת השבים מעורכי המלחמה בנויה במבנה שלשה וארבעה (דברים כ', ה-ט).

⁶ נציג עוד כמה דוגמאות בולטות למבנה של שלושה וארבעה: נסיונותיה של דלילה לגרום לשמשון לגלות את סוד כחו (שופטים ט"ז, ד-כא), שליחת המלאכים הרמתה לתפוס את דוד (ש"א י"ט, יח-כד) והליכת אלישע ואליהו לקראת עלית אליהו השמימה (מ"ב ב', א-יג). בנוסף, בפרשת בלק המבנה מופיע פעמים: בהתגלות מלאך ה' אל האתון ואל בלעם בדרך (במדבר כ"ב, כא-לה), ובנסיונות השונים של בלק לגרום לבלעם לקלל את ישראל (במדבר כ"ג-כד).

1. שבירת השגרה באבר הרביעי

משל יותם (שופטים ט', ו-כא) הוא דוגמא מובהקת לדגם של שלשה וארבעה. במשל, העצים פונים לזית, לתאנה ולגפן ומבקשים למשוך כל אחד מהם בתורו למלך העצים. כל אחד מהעצים האלו עונה בצורה דומה (שם ט, יא, יג): "הַחֲדַלְתִּי אֶת... [התוצרים הטובים שאני מספק, א"ש] וְהִלַּכְתִּי לְנוּעַ עַל הָעֵצִים?" במילים אחרות: אני עסוק במעשי הטובים והחשובים ואין לי פנאי לטפל בכם. לבסוף, העצים פונים אל האטד ומבקשים ממנו למלוך עליהם. במקום לסרב, כמו קודמיו, האטד מסכים ומציב להם תנאי להסכמתו (שם טו). לסיכום, אחרי שלשה עצים שסרבו באותה צורה, ה"עץ" הרביעי שאליו פונים שובר את השגרה ומסכים. קטע רביעי זה הוא עיקר המשל, ולכן רק אליו יש התייחסות בנמשל.⁷

2. מעבר הדרגתי אל האבר הרביעי

יש מקומות שבהם המעבר משלשת הקטעים הראשונים אל הקטע הרביעי נעשה באופן הדרגתי. דוגמא לכך היא ההתגלות הראשונה של ה' אל שמואל (שמ"א ג', ד-ז). בשלש הפעמים הראשונות המבנה קבוע: ה' מתגלה אל שמואל וקורא לו; שמואל חושב שזה עלי והולך אליו; עלי אומר לו לחזור לשכב ושמואל נעתר. בפעם הרביעית, לעומת זאת, הדברים מתוארים באופן אחר; הצורה שבה מתוארת קריאתו של ה' היא שונה. ה' בא ומתציב וקורא אל שמואל בכפילות: "שְׁמוּאֵל שְׁמוּאֵל" (שם ז). שמואל מבין שה' הוא המדבר אליו, עונה לו "דַּבֵּר כִּי שָׁמַע עֲבָדְךָ" (שם), וה' מוסר לשמואל נבואה. אמנם, כבר במהלך שלשת הקטעים הראשונים אפשר לראות התקדמות מסוימת בהבנת הדמויות: בפעם הראשונה אף אחת מהדמויות אינה מבינה שה' מתגלה אל שמואל. ככלל, זה נכון גם בפעם השנייה, אך בפעם השנייה מופיע נספח שמסביר את חוסר ההבנה של שמואל (נתון המקדם את הבנת הקוראים). בפעם השלישית, עלי כבר מבין שה' מתגלה אל שמואל ומתדרך אותו לקראת הפעם הבאה. לכן, ההגעה אל ההתגלות הרביעית אינה מפתיעה, אלא מהווה תוצאה טבעית של התהליך.

⁷ יותם אומר במפורש מהו הנמשל: "וְעַתָּה אִם בְּאֵמַת וּבְתַמִּים עֲשִׂיתֶם וְתַמְלִיכוּ אֶת אֲבִימֶלֶךְ... וְאִם אֵין תִּצָּא אִשׁ מֵאֲבִימֶלֶךְ וְתֹאכַל אֶת בְּעָלֵי שְׂכָם" (שופטים ט', טז-כ). ברור מדבריו שאבימלך הוא האטד במשל (הביטוי "תִּצָּא אִשׁ... וְתֹאכַל" נאמר על שניהם), ושאושי שכם הם כלל העצים. ברם אין בנמשל התייחסות לזית, לתאנה ולגפן. הרבה פרשנים הסבירו שכל עץ הוא שופט אחר: הזית הוא עתניאל בן קנז, התאנה היא דבורה והגפן היא גדעון. אולם, יכול להיות שבאמת אין להם נמשלים והם באו רק כרקע לעיקר המשל שהוא האטד. באופן כללי אפשר לומר שבתנ"ך אין נמשל לכל דמות במשל. דוגמא לכך הוא ה"הלך" במשל כבשת הרש (שמ"ב ב"ב, א-יב) ראו: הרב אמנון בזק. שמואל ב: מלכות דוד. מגיד וישיבת הר עציון, 2015, עמ' 149-150.

3. הופעה גלויה בעמוס

לפי מה שכתבנו עד כה, היינו מצפים שאחרי הביטוי החוזר ("עַל שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי... וְעַל אַרְבָּעָה לֹא אֶשְׁיַבְנֶנּוּ") תופיע רשימה של ארבעה פשעים, ששיאם הוא החטא הרביעי. אולם, כשמעיינים בנבואות עמוס (א', ג-ב', ה) רואים שהנביא מזכיר רק חטא אחד בכל אחת משבע הנבואות הראשונות.

ניתן להסביר שהעמים אכן חטאו בארבעה חטאים, והחטא שאותו מזכיר הנביא הוא החטא הרביעי והמרכזי; את שלשת הפשעים הראשונים הוא אינו מזכיר מפני שהפורענות מגיעה בעקבות החטא הרביעי, ושלשת החטאים הראשונים פחותים בחשיבותם.

אפשרות אחרת היא שאין באמת שלשה חטאים, אך עמוס השתמש בביטוי "עַל שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי..." בשביל לבטא חטאים חוזרים ונשנים. בעצם, עמוס נעזר בדגם 'שלשה וארבעה' בשביל להדגיש שעד כה היתה שגרה שבה העמים חוטאים וה' אינו מעניש אותם, אבל בחזרה הרביעית על החטא, ה' כבר אינו סולח, ולכן העונש יגיע.

עד כאן סקרנו את השימוש הגלוי של עמוס בדגם הספרותי 'שלשה וארבעה', בתוכן נבואותיו על הגוים. יתכן להציע שיש לדגם זה השפעה גם על המבנה של רצף הנבואות ולא רק על תוכנם, ובאופן ספציפי על רשימת החטאים של ממלכת ישראל.

ב. נבואות עמוס על הגוים – הופעה נסתרת

1. מבנה הנבואות על הגוים

בסך הכל, יש בספר שמונה נבואות פורענות על הגוים הנפתחות באותו הביטוי (א'–ב'), כאשר האחרונה שבהן היא על ממלכת ישראל – מושא נבואות עמוס. ניתן לראות בכך אמצעי רטורי של עמוס, אשר בפנינו אל העם מושך את תשומת לבם בעזרת נבואות פורענות על עמי הסביבה, המשמחות את העם. לאחר שבע נבואות כאלו,⁸ כשהעם כבר גילגל לנבואות פורענות על עמים אחרים, הוא מפתיע אותם ומנבא עליהם נבואת פורענות.⁹ כך הוא מעביר לעם את המסר שהם אינם שונים משאר העמים, וכפי שאת הגוים ה' מעניש על חטאותיהם, כך הוא יעשה לממלכת ישראל.

⁸ זקוביץ' (לעיל הע' 2) עמ' 35–40 סובר שדגם 'שלשה וארבעה' יכול להיות מיושם גם ב'שבעה ושמונה' (ובעוד כמה מספרים). את המבנה של רצף הנבואות על הגוים הוא מבקש להסביר על פי מבנה זה (עמ' 184–186): שבע נבואות על הגוים ונבואה שמינית על ישראל.

⁹ להרחבה, ראה: הרב בנימין לאו. **שמונה נביאים: בעבותות אהבה**. משכל, 2016, עמ' 40–43.

לחלופין, אולי יש כאן מבנה כפול של שלשה וארבעה, כאשר העמים מחולקים לזוגות, והפניה אל יהודה וישראל יחד היא שיא המבנה. חלוקה זו מודגשת על רקע תיאור העונשים:

שילוח אש	הרחבה לפורענות
ארם (א', ד-ה)	וְשִׁבְרֹתַי בְּרִיחַ דְּמֶשֶׁק וְהִכְרַתִּי יוֹשְׁבֵי מִבְּקַעַת אֲנֹן וְתוֹמֵךְ שֶׁבֶט מִבֵּית עֵדֶן וְגָלוּ עִם אֲרָם קִירָה בֶן הַדָּד: אָמַר ה':
פלשתים (א', ז-ח)	וְהִכְרַתִּי יוֹשְׁבֵי מַאֲשְׁדוֹד וְתוֹמֵךְ שֶׁבֶט מַאֲשַׁקְלוֹן וְהִשִּׁיבֹתִי יָדַי עַל עֲקָרוֹן וְאָבְדוּ שְׂאֵרֵי פְלִשְׁתִּים אָמַר אֶ-דָּנִי ה':
צור (א', י)	וְשִׁלַּחְתִּי אֵשׁ בְּחֹמַת צֹר וְאָכְלָה אֲרַמְנוֹתֶיהָ:
אדום (א', יב)	וְשִׁלַּחְתִּי אֵשׁ בְּתִימָן וְאָכְלָה אֲרַמְנוֹת בְּצָרָה:
בני עמון (א', יד-טו)	וְהִצַּתִּי אֵשׁ בְּחֹמַת רֶבֶה וְאָכְלָה אֲרַמְנוֹתֶיהָ בְּתַרְוֵעָה בְּיוֹם מִלְחָמָה בְּסַעַר בְּיוֹם סוּפָה: וְהִלַּךְ מִלְכָם בְּגוֹלָה הוּא וְשָׂרָיו יִחָדְדוּ אָמַר ה':
מואב (ב', ב-ג)	וְשִׁלַּחְתִּי אֵשׁ בְּמוֹאָב וְאָכְלָה אֲרַמְנוֹת הַקְּרִיּוֹת וּמַת בְּשֵׂאוֹן מוֹאָב בְּתַרְוֵעָה בְּקוֹל שׁוֹפָר: וְהִכְרַתִּי שׁוֹפֵט מִקְרָבָה וְכָל שְׂרִיָּה אֶהְרֹג עִמּוֹ אָמַר ה':

כפי שניתן לראות בטבלה – עונשם של ארם ופלשתים מנוסח באופן דומה; עונשם של צור ואדום הוא העונש הבסיסי; עונשם של בני עמון ומואב מנוסח באופן דומה, והם עמים אחים (בני לוט). הנבואות על יהודה וישראל הן אמנם שונות מאד, אך גם הם אחים; וכך נוצר מבנה של שלשה וארבעה כאשר הנבואות על יהודה וישראל הן שיא הנבואות. אם מרחיבים את הרעיון, אפשר לומר שבכל זוג עמים יש אויב של ישראל ואויב של יהודה. ארם, צור ובני עמון הם אויבי ישראל, ופלשתים, אדום ומואב הם אויבי יהודה. כך נוצר מבנה של שלשה וארבעה סביב יהודה ומבנה של שלשה וארבעה סביב ישראל.

2. רשימת החטאים של ישראל

כפי שראינו, נבואת הפורענות על ישראל היא שיא הנבואות על הגוים, ובניגוד לשאר הנבואות, נזכרים בה חטאים רבים. יש שרצו להסביר את מבנה הנבואה על פי דגם 'שלשה וארבעה'. אפשרות אחת שהוצעה היא מנין שבעה חטאים – שלשה ועוד ארבעה.¹⁰ סביר יותר בעיני שיש פה ארבעה חטאים במבנה של שלשה וארבעה:¹¹

- א. על מקרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים:
 - ב. השאפים על עפר ארץ בראש דלים ודרך ענוים יטו
 - ג. ואיש ואביו ילכו אל הנערה למען חלל את שם קדשי:
 - ד. ועל בגדים חבלים ושו אצל כל מזבח ויין עגושים ושתו בית אלהיהם: (ב', ו-ח)
- כל החטאים קשורים לפגיעה בחלשים, אבל בחטא הרביעי יש ממד נוסף: נסיון לעבוד את ה' באמצעות ביצוע אותן עולות חברתיות. לא מספיק שחובלים (ממשכנים) את הבגדים של העניים, אלא אף באים אתם למזבח כאלו לא עשו כל רע. ה'דתיות' הזו, המלווה בהתנהגות חברתית רקובה, מעידה על ציניות, והופכת את העולה לנוראה אף יותר.

ג. מעגל פנימי – ארבעת המראות

כאמור, למבנה של שלשה וארבעה יש משמעות רבה הן בצורה גלויה והן בצורה נסתרת בנבואת הפתיחה של ספר עמוס. השאלה שאני רוצה לנסות לבחון כעת היא, האם יש לדגם 'שלשה וארבעה' משמעות גם בעיצוב המבנה הכללי של הספר.

לשם כך, נקדים לסקור באופן כללי את נבואות עמוס. לפי פירושו של עמוס חכם,¹² הנבואות בעמוס סודרו לפי פתיחותיהן – נבואות הנפתחות באותה צורה מופיעות אחת ליד חברתה. על כן הוא מחלק את הספר לארבע (או חמש) קבוצות של נבואות:

- א. נבואות הנפתחות ב"כה אמר ה' על שלשה... ועל ארבעה לא אשיבנו" (א'–ב').
- ב. נבואות הנפתחות ב"שמעו (את) הדבר הזה" (ג'–ה', יז).
- ג. נבואות הנפתחות בקריאה "הוי" (ה', יח–ו').
- ד. מראות נבואיים (ז'–ט').¹³

¹⁰ וייס, מאיר. "על שלשה... ועל ארבעה". תרביץ, כרך לו, חוברת ד, תמוז תשכ"ז, עמ' 307–318.

¹¹ זקוביץ' (לעיל הע' 2) עמ' 183 בהע'.

¹² דעת מקרא – עמוס, עמ' 13–14.

¹³ עמוס חכם (לעיל הע' 12) עמ' 13 מתלבט אם יש קבוצה נוספת שמתחילה בט', ז.

1. שלשה וארבעה במראות

לפני העיסוק בנבואות עצמן, נפנה לבחון סיפור השובר את רצף המראות הנבואיים (ז', י-יז). בסיפור, אמציה כהן בית אל שולח הודעה למלך ישראל וטוען כי עמוס מנסה להמריד את העם נגדו. לאחר מכן, אמציה פונה אל עמוס ואומר לו לברוח ליהודה כי הוא אינו רצוי במקדש בית אל. בתגובה לדבריו, עמוס עונה שהוא אינו מגיע ממשפחה מיוחסת של נביאים אלא רק מבצע את דבר ה'. על כך הוא מוסיף נבואת פורענות על אמציה ומשפחתו ועל ישראל בכלל. מדוע הסיפור משובץ דוקא בתוך המראות הנבואיים?

אפשר לומר שהסיפור שובץ כחלק מקובץ המראות הנבואיים, מפני שמראות דומים יותר לסיפור מאשר נאומים.¹⁴ אולם, פירוש זה עדין איננו מסביר את המיקום הספציפי של הסיפור, אלא רק את מיקומו הכללי בספר. מיקומו הספציפי עשוי להיות מוסבר באמצעות קשר אסוציאטיבי-כרונולוגי בינו ובין המראה המופיע לפניו. בסוף המראה המופיע לפני הסיפור, מוזכר העונש: "וְקָמְתִי עַל בֵּית יִרְבְּעָם בְּחָרְב" (ז', ט). לכאורה, כאשר אמציה טוען שעמוס אמר: "בְּחָרְבַּי מוֹת יִרְבְּעָם" (ז', יא) הוא מתייחס לדברים הללו.

מתוך עיון בהקשר הרחב של הסיפור, ומתוך היכרות עם דגם 'שלשה וארבעה', ניתן לתת הסבר נוסף, ספרותי באופיו.¹⁵ הסיפור אינו מופיע רק בהקשר של מראות נבואיים, אלא בתוך נבואות המתחילות בביטוי "כֹּה הָאָנִי" (ז', א-ח, ג). יש ארבעה מראות כאלו, והסיפור מופיע אחרי שלשה מהם ולפני הרביעי. יתכן שזו עוד דוגמה למבנה של 'שלשה וארבעה',¹⁶ כאשר הסיפור מפריד בין שלשת האברים הראשונים לרביעי ומהווה נקודת מפנה.

אמציה הכהן אינו מעוניין לשמוע את תוכחות הנביא. מבחינתו בית אל היא מקדש חשוב של המלך, ואין שום סיבה לשמוע תוכחות מוסר מ'איזה נביא' מיהודה. נקודה זו היא אולי התכלית של הספר. הדגש בעמוס אינו החורבן המוחלט המופיע בחלק מנבואותיו, אלא נסיונו להחזיר את העם בתשובה – נסיון שנתקל באדישות מוחלטת מצד ההנהגה, שרק בעקבותיה מגיע החורבן. ההנהגה אדישה כלפי החלשים בחברה, ואדישה כלפי הנביאים ואנשי הרוח. "וַתִּשְׁקוּ אֶת הַנְּזָרִים יַיִן וְעַל הַנְּבִיאִים צְוִיָּתָם לֵאמֹר לֹא תִנְבְּאוּ" (ב', יב).

קריאה זו מובילה למסקנה ששלשת המראות הראשונים הם קריאה לחזרה בתשובה, לעומת המראה הרביעי שבו החורבן נחתם בעקבות הסיפור.

¹⁴ במראה יש ממד של סיפור, כי הוא כולל דרשיח בין ה' לנביא על טיב המראה. בנאומים, לעומת זאת, נמסרים לנו רק דברי הנביא (לרוב ללא הקשר), ואף שאלות בסיסיות (כגון: אל מי הוא מדבר) נותרות ללא מענה.

¹⁵ קיים מתח בין הסברים היסטוריים להסברים ספרותיים. ברוב מוחלט של המאמר אני מתייחס אך ורק לצד הספרותי, כי זו מטרתו במאמר; אך אין בכך כדי לבטל את העיסוק בצד ההיסטורי.

¹⁶ זקוביץ' (לעיל הע' 2) עמ' 186-191.

2. עיון במראות

כעת, ננסה להתעמק במראות עצמם וביחס שבינם ובין ההסבר שהוצע למבנה:

<p>מראה שני (ז', ד-ו)</p>	<p>מראה ראשון (ז', א-ג)</p>	
<p>כה הרֹאֲנִי אֶ-דְּנִי ה' וְהִנֵּה קָרָא לְרֵב בְּאֵשׁ אֶ-דְּנִי ה' וְתֹאכַל אֶת תְּהוֹם רֵבָה וְאֶכְלָה אֶת הַחֶלֶק:</p>	<p>כה הרֹאֲנִי אֶ-דְּנִי ה' וְהִנֵּה יוֹצֵר גְּבִי בַתְּחִלַּת עֲלוֹת הַלֶּקֶשׁ וְהִנֵּה לֶקֶשׁ אַחַר גְּזֵי הַמֶּלֶךְ: וְהִיָּה אִם כָּלָה לְאָכֹל אֶת עֵשֶׂב הָאָרֶץ</p>	<p>תיאור המראה¹⁷</p>
<p>וְאָמַר אֶ-דְּנִי ה' חֲדַל נָא מִי יָקוּם וְיַעֲקֹב כִּי קֵטָן הוּא:</p>	<p>וְאָמַר אֶ-דְּנִי ה' סֶלַח נָא מִי יָקוּם וְיַעֲקֹב כִּי קֵטָן הוּא:</p>	<p>בקשת עמוס</p>
<p>נַחֵם ה' עַל זֹאת גַּם הִיא לֹא תִהְיֶה אָמַר אֶ-דְּנִי ה':</p>	<p>נַחֵם ה' עַל זֹאת לֹא תִהְיֶה אָמַר ה':</p>	<p>נחמה</p>
<p>מראה רביעי (ח', א-ג)</p>	<p>מראה שלישי (ז', ז-ט)</p>	
<p>כה הרֹאֲנִי אֶ-דְּנִי ה' וְהִנֵּה כְּלוֹב קִיץ:</p>	<p>כה הרֹאֲנִי וְהִנֵּה אֶ-דְּנִי נֹצֵב עַל חוֹמַת אֲנָךְ וּבְיָדוֹ אֲנָךְ:</p>	<p>תיאור המראה</p>
<p>וְיֹאמַר מַה אַתָּה רֹאֶה עֲמוֹס וְאָמַר כְּלוֹב קִיץ</p>	<p>וְיֹאמַר ה' אֲלֵי מַה אַתָּה רֹאֶה עֲמוֹס וְאָמַר אֲנָךְ</p>	<p>שר'ת על המראה</p>
<p>וְיֹאמַר ה' אֲלֵי בָּא הַקֶּץ אֶל עַמִּי יִשְׂרָאֵל לֹא אוֹסִיף עוֹד עֲבוֹר לוֹ: וְהִילִילוּ שִׁירוֹת הַיָּכַל בַּיּוֹם הַהוּא נֹאֵם אֶ-דְּנִי ה' רֵב הַפְּגָר בְּכָל מְקוֹם הַשְּׁלִיף הַס:</p>	<p>וְיֹאמַר אֶ-דְּנִי הַנְּנִי שָׁם אֲנָךְ בְּקֶרֶב עַמִּי יִשְׂרָאֵל לֹא אוֹסִיף עוֹד עֲבוֹר לוֹ: וְנִשְׁמַו בְּמוֹת יִשְׁחַק וּמְקַדְּשֵׁי יִשְׂרָאֵל יַחֲרְבוּ וְקִמְתִּי עַל בֵּית יִרְבְּעָם בְּחָרְב:</p>	<p>עונש¹⁸</p>

מההשוואה בין המראות עולה שקיים דמיון גדול בין שני המראות הראשונים לחוד ובין שני המראות האחרונים לחוד, אך בין שני הזוגות קיימים הבדלים גדולים. בשני המראות

¹⁷ השפה של המראות מורכבת ואנסה לתאר אותם בפשטות. המראה הראשון מתאר ארבה (גְּבִי) שאוכל את כל העשב (לֶקֶשׁ). המראה השני מתאר אש ששורפת את השדות (חֶלֶק).

¹⁸ במראות אלו אשתדל להסביר את הפורענות שנובעת מהמראה. במראה השלישי ה' עומד על חומה מדודה וישרה או חומה מעופרת (חוֹמַת אֲנָךְ), ובידו כלי שנועד למדידה ושקילה (אֲנָךְ), כאשר העונש הוא השמת אותו כלי בקרב ישראל. ככל הנראה הכונה היא שה' ישקול את מעשי העם ויעניש את החוטאים. המראה הרביעי הוא סל (כְּלוֹב) מלא בפירות קיץ. העונש במקרה קשור בפשטות למשחק המילים קיץ-קיץ - הקץ של ישראל מגיע. ניתן להציע שיש משמעות גם לעצם המראה. פירות קיץ הם פירות בגמר בישולם, והמראה מסמל שגם הפורענות הבשילה, והיא עתידה לבא על ישראל באופן מידי, כפי שניתן לקטוף פירות קיץ.

הראשונים, ה' מראה לעמוס מראה של חורבן – יבול שנאכל. עמוס מזדעזע מן המראה ומבקש מה' לסלוח ליעקב "כִּי קָטַן הוּא", וה' נָחַם ולא מבצע את העונש.

לשני המראות האחרונים צורה אחרת לגמרי. במראות אלו, המראה עצמו פחות ברור, ובמקום שעמוס יגיב בספונטניות – ה' שואל אותו מה הוא רואה ועמוס עונה. לאחר מכן ה' מגלה לעמוס את משמעות המראה שהיא עונש במקום נחמה, שבה נאמר "לא אוסיף עוד עָבוֹר לִי".

שני המראות הראשונים אכן מסתדרים עם המבנה שהצגנו. המראות הם אזהרה וקריאה לתשובה, ובעקבות תפלת עמוס ה' שב בו מכונתו ואינו מעניש את עם ישראל. למראית עין, המראה השלישי אינו מסתדר עם דגם 'שלשה וארבעה'; הוא היה אמור להיות דומה לשני המראות הראשונים, אך בפועל הוא דומה יותר למראה הרביעי. ברם, נראה כי המבנה שלו מעוצב על פי הדגם השני של 'שלשה וארבעה' – דגם של מעבר הדרגתי אל הקטע הרביעי, שבו נקודת המפנה המרכזית היא הקטע השלישי. זה בדיוק מבנה המראות. יש הדרגתיות בחומרת העונש בין המראות, ונקודת המפנה היא המראה השלישי.

את ההחרפה בעונש בין המראה הראשון לשני ניתן לראות בעזרת הבדל אחד בדברי עמוס. במראה הראשון עמוס מבקש: "סֶלַח", ובמראה השני הוא מבקש: "חַדְלָה". המילה "סֶלַח" באה כבקשה לפני שהעונש בכלל החל, לעומת המילה "חַדְלָה" שבאה לאחר שהעונש החל ויש לעוצרו. מכך עולה שבמראה הראשון ה' סלח לפני שהעונש התחיל, ובמראה השני ה' סלח רק אחרי שהעונש התחיל. בכך יש ביטוי להחרפת העונש בין שני המראות.

ההחרפה בין המראה השני לשלישי היא הדרמטית ביותר, ולכן היא נקודת המפנה המרכזית. בעוד שני המראות הראשונים מסתיימים בנחמה, המראה השלישי מסתיים בעונש.

המראה הרביעי, מגיע אחרי העימות עם אמציה, הוא השיא של מראות החורבן. החורבן שהופיע במראה השלישי לא היה מוחלט. רק הבמות, המקדשים ובית ירבעם נחרבים. לעומת זאת, החורבן במראה הרביעי הוא מוחלט – "בָּא הַקֶּץ אֶל עַמִּי יִשְׂרָאֵל... בְּכֹל מְקוֹם הַשְּׁלִיךְ הָס" (ח', ב-ג).

ד. מעגל חיצוני – נבואות "שְׁמְעוּ"

אם נקח את דברינו צעד נוסף קדימה, דומה שאפשר להרחיב את המעטפת מסביב לסיפור אמציה ועמוס. כפי שהזכרנו לעיל, אחרי סיום הנבואות על הגוים ('א'–'ב') מתחילות להופיע נבואות הנפתחות במילה "שְׁמְעוּ" ('ג'–'ה', יז). לפני המראות מופיעות שלש נבואות כאלה, ומן העבר השני אחרי המראה הרביעי ('ח', א–ג) מופיעה נבואה נוספת המתחילה במילה "שְׁמְעוּ" ('ח', ד–יד). סביר שזאת נבואת ה"שְׁמְעוּ" הרביעית המשלימה את השלש הראשונות, ויוצרת מבנה של שלשה וארבעה. אם כן, ניתן להציג מבנה קונצנטרי¹⁹ בחלק גדול מספר עמוס ('ג'–'ח'), המתבסס גם על דגם 'שלשה וארבעה'. זהו המבנה:

- שלש נבואות "שְׁמְעוּ". ('ג'; 'ד'; 'ה', א–יז)
 - שלשה מראות. ('ז', א–ג; 'ד–ו'; 'ז–ט)
 - סיפור אמציה ועמוס. ('ז', י–יז)
 - המראה הרביעי. ('ח', א–ג)
- נבואת "שְׁמְעוּ" רביעית. ('ח', ד–יד)

1. נבואות "הוֹי"

במבנה שהצגתי, התעלמתי משתי הנבואות שמתחילות ב"הוֹי" ('ה', יח–כז; ו'). ההסבר לכך הוא ששתי נבואות אלו נספחות לנבואת ה"שְׁמְעוּ" השלישית ('ה', א–יז), ואינן עומדות לעצמן. נבואת ה"שְׁמְעוּ" השלישית מסתיימת במשפטים "לְכֵן כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּאֹתוֹ אֲנִי בָקַל רַחְבּוֹת מִסִּפֵּד וּבָקַל חוּצוֹת יֹאמְרוּ הוּא הוּא... וּבְכָל כְּרָמִים מִסִּפֵּד כִּי אֶעְבֵּר בְּקֶרְבְּךָ אָמַר ה'": ('ה', טז–יז). במשפטים אלו מתואר ההספד הגדול שיערך כאשר ה' יעבור בקרב העם ויעניש אותו. כנספח לנבואה, הנביא מספיד את העם כבר בשעת הנבואה בשני קטעים הפותחים במילת ההספד "הוֹי": "הוֹי הַמְתְּאָוִיִּם..." ('ה', יח–כז) ו"הוֹי הַשְּׂאֲנָנִים..." (ו').²⁰

¹⁹ מבנה מתהפך שיש לו קטע שנמצא במרכזו (א–ב–ג–ב–א).

²⁰ את שני הקטעים ניתן לחלק לשנים: "הוֹי הַמְתְּאָוִיִּם..." ('ה', יח–כז) מתחלק לפסוקים יח–כא ופסוקים כב–כז, ו"הוֹי הַשְּׂאֲנָנִים..." (ו') מתחלק לפסוקים א–ז ופסוקים ח–יד. בחלקם הראשון עמוס מדבר ('ה' מתואר בגוף שלישי), ובחלקם השני ה' "מדבר" (מתואר בגוף ראשון).

במקביל לשני הנספחים לנבואה השלישית, יש לנבואת ה"שמעו" הרביעית (ח', ד-יד) שני נספחים הקשורים ל"יום ההוא"²¹ ("וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא...") (ח', ט-י) ו"הַיָּהּ יָמִים בְּאִים...") (ח', יא-יב) המשלימים את שתי הקינות הנספחות לנבואת ה"שמעו" השלישית.

הקינה הראשונה (ה', יח-כז) מקוננת על אלה המחכים ליום ה' כי הם בטוחים בצדקתם. הם אינם מבינים שהוא חושך עבורם, ולא אור, כי הם אינם נמנים על הצדיקים. "הוּי הַמִּתְאַוִּים אֶת יוֹם ה' לְמָה זֶה לְכֶם יוֹם ה' הוּא חֹשֶׁךְ וְלֹא אֹר" (ה', יח). הנספח הראשון לנבואת החורבן (ח', ט-י) משלים את התמונה הזאת באמירה ש"בַּיּוֹם הַהוּא"²² – אותו היום שאליו עם ישראל מתאנה – יהיה יום החורבן. באמצע היום יהיה חושך – "וְהִבֵּאתִי הַשֶּׁמֶשׁ בְּצַהָרִים וְהַחֹשֶׁךְ לְאַרְץ בַּיּוֹם אֹר" (ח', ט), וכל החגים והשירים שה' מאס בהם בקינה הראשונה מפני חטאתם של ישראל ("שִׁנֵּאתִי מְאֹסֶתִי חֲגִיכֶם וְלֹא אֶרְיֵחַ בְּעֲצֻלְתִּיכֶם... הִסֵּר מֵעָלַי הַמּוֹן שָׁרִיף וְזָמַרְתָּ נְבִלִיד לֹא אֶשְׁמַע" (ה', כא-כג)) – הוא עתיד לעצורם ולהפכם לאבל ולקינה ("וְהִפַּכְתִּי חֲגִיכֶם לְאֵבֶל וְכָל שִׁירֵיכֶם לְקִינָה" (ח', י)).

הקינה השניה (ו') עוסקת אף היא בבטחון עצמי מופרז. אולם, בניגוד לקינה הראשונה שבה הוא בא לידי ביטוי בשאיפה ליום ה', בקינה זו הבטחון העצמי הוא בטחון בכך שלא יקרה להם דבר מפני חזקתם ועושרם. "הוּי הַשְּׂאֲנָנִים בְּצִיּוֹן וְהַבְּטָחִים בְּהַר שְׁמֶרוֹן" (ו', א). יכול להיות שהנספח לנבואת החורבן (ח', יא-יב), המספר מה יקרה לאותם אנשים ביום שבו החורבן יגיע, הוא תגובה לעמדה נפשית זו. אותם אנשים, שהיום מתעלמים מדבר הנביא ובוטחים בעצמם, ילכו לחפש את דבר ה' בכל מקום ולא ימצאו: "וְנָעוּ מִיָּם עַד יָם וּמִצְפּוֹן וְעַד מִזְרַח שׁוֹטְטוּ לְבַקֵּשׁ אֶת דְּבַר ה' וְלֹא יִמְצְאוּ" (ח', יב).

2. שלשה וארבעה בנבואות "שמעו"

כפי שהראנו, יש קשר בין נבואת ה"שמעו" השלישית (ה'-ו') לנבואת ה"שמעו" הרביעית (ח', ד-יד), שבא לידי ביטוי בנספחים של הנבואות האלו. מצד שני, יש שוני בין נבואות אלו בחלק המרכזי של כל נבואה. הנבואה השלישית בנויה משילוב קטעים הקוראים לחזור

²¹ יש בסך הכל שלשה נספחים לנבואת ה"שמעו" הרביעית (ח', ד-יד). שנים נזכרו במאמר, ומעבר להם יש נספח הנפתח ב"בַּיּוֹם הַהוּא..." (ח', יג-יד). העובדה שלנבואת ה"שמעו" הרביעית (ח', ד-יד) יש נספח אחד יותר מנבואת ה"שמעו" השלישית (ה'-ו'), עוזר להדגיש את יחודיותה, ואת היותה נבדלת משלשת הנבואות הראשונות (ג'-ו'). בנקודות נוספות המיחדות את הנבואה הרביעית (ח', ד-יד) אעסוק להלן.

²² במקומות רבים ביטוי זה מגיע לפני חזון אוטופי. ראה ישעיהו י"א, י-יא; כ"ז, יב-יג; מיכה ד', ו; זכריה ב', טו; ג', י. בנוסף, בעמוס ט', יא יש נבואת נחמה שמתחילה באותו צורה.

בתשובה עם קטעים המכריזים על העונש שיבא על החטאים. בנבואה הרביעית, לעומתה, יש אך ורק הכרזה על עונש ואין כל קריאה לתשובה.

נדמה שבנבואות ה"שמעו" אפשר לראות את הדגם הראשון של מבנה 'שלשה וארבעה' – קטע רביעי השובר את השגרה שנוצרה בשלשת הקטעים הראשונים.²³ בכל שלש הנבואות הראשונות יש שילוב של חטא ועונשו עם קריאה לחזרה בתשובה. הנבואה הרביעית 'שוברת את השגרה', כאשר ממד החזרה בתשובה נעלם ונשאר רק העונש. כדי להדגים זאת, נסקור בקצרה את הקטעים בכל נבואת "שמעו" הקוראים לתשובה.

בנבואה הראשונה מופיע שיר:

הֲלֹכֹוּ שְׁנַיִם יַחְדָּו בְּלִתִּי אִם נִוְעָדוּ:

(א–ב) **הֲיִשְׁאַג אֲרִיָּה בַּיַּעַר וְטָרַף אֵין לוֹ הֲיִתֵּן כְּפִיר קוֹלוֹ מִמְעַתָּה בְּלִתִּי אִם לְכֹד:**

(ג–ד) **הַתַּפֵּל צְפוּר עַל פֶּחַ הָאֲרֶזִים וּמוֹקֵשׁ אֵין לָהּ הַנְּעִלָה פֶּחַ מִן הָאֲדָמָה וְלִכּוֹד לֹא יִלְכּוֹד:**

(ה–ו) **אִם יִתְקַע שׁוֹפָר בְּעִיר וְעַם לֹא יִחְרְדוּ אִם תִּהְיֶה רֶעָה בְּעִיר וְה' לֹא עֲשֶׂה:**

(ז) **כִּי לֹא יַעֲשֶׂה אֶ–דָּנִי ה' דְּבַר כִּי אִם גְּלָהּ סוּדוֹ אֶל עֲבָדָיו הַנְּבִיאִים:**

אֲרִיָּה שְׁאֵג מִי לֹא יִירָא אֶ–דָּנִי ה' דְּבַר מִי לֹא יִנְבֵּא:

(ג', ג–ח)

הפסוק הראשון הוא כותרת לשיר²⁴ והאחרון הוא חתימה,²⁵ וביניהם מופיעות שבע שורות. יתכן ששורות אלו בנויות במבנה של ששה ושבעה:²⁶ שש השורות הראשונות כתובות בתקבולת (א–ב, ג–ד, ה–ו) ולבסוף מגיעה השורה השביעית שהיא תכלית השיר – "כִּי לֹא יַעֲשֶׂה אֶ–דָּנִי ה' דְּבַר כִּי אִם גְּלָהּ סוּדוֹ אֶל עֲבָדָיו הַנְּבִיאִים" (ז, ז).

אם כנים דברינו, המסקנה של השיר היא שלפני שה' עושה משהו הוא מזהיר בעזרת נביאים. עמוס מנסה לומר לעם, בעזרת השיר, שהוא נשלח בשביל להחזיר אותם בתשובה כדי שלא יענשו. מהלך השיר מוסיף למסר זה, כי ככל שמתקדמים בשיר, כך מתגבר ממד הסכנה:

²³ ניתן לראות התפתחות מסוימת בתוך שלש הנבואות הראשונות, בענין מקומות הפולחן הנזכרים ובכמות הפסוקים המנווניים (פסוקי שבח לגדלות ה'). בנבואת ה"שמעו" הראשונה רק בית אל מוזכרת (ג', יד) ואין פסוקים המנווניים. בנבואה השנייה נזכרות בית אל והגלגל (ד', ד) ויש פסוק המנווני אחד (ד', יג). בשלישית מוזכרת גם באר שבע (ה', ה) ויש שני פסוקים המנווניים (ה', ח–ט). בכל אופן, השינוי המרכזי קורה במעבר לנבואה הרביעית (ח', ד–ח).

²⁴ הפסוק אומר שלכל דבר יש סיבה ותוצאה ישירה, וזה הרעיון של כל אחת מהשורות בשיר.

²⁵ הפסוק הוא חתימה לשיר כי הוא מתפקד כתמצות שלו. החצי הראשון של הפסוק: "אֲרִיָּה שְׁאֵג מִי לֹא יִירָא" מצטט את תחלת השורה הראשונה "הֲיִשְׁאַג אֲרִיָּה...". והחצי השני: "אֶ–דָּנִי ה' דְּבַר מִי לֹא יִנְבֵּא" מסכם את סוף השיר ומסקנתו.

²⁶ על קיומם של מבנים כאלה ראה זקוביץ' (לעיל הע' 2) עמ' 38. אפשרות אחרת היא לראות את המבנה כ'שלשה וארבעה', כאשר כל תקבולת היא אבר אחד במקום שנים. זקוביץ' עצמו דן בפסוקים אלה בעמ' 195–199, אך מחלק אותם אחרת ומגיע למסקנה שונה.

מתחילים באריה חפשי ששואג (שורות א-ב), עוברים למלכודת (ג-ד) ולבסוף חותמים ברעה שבאה על עיר (ה-ו), והמסר על הסכנה הקרובה עובר אל העם.

בנבואה השניה מופיע שיר נוסף (ד', ו-יא), שבו יש חמישה בתים, כאשר כל בית מסתיים באפיפורה²⁷ "ולא שבתם עדי נאם ה'". התוכן של השיר הוא שה' מביא פורענות על העם, אך העם בכל זאת אינו שב בתשובה ולכן ה' מביא עליו עוד פורענות (קשה יותר מהקודמת²⁸), וכן הלאה. השיר אמנם מנוסח בלשון עבר, אך אין זה מפני שכל העונשים האלה כבר קרו.²⁹ זהו שיר שעמוס נעזר בו בשביל להדגיש לעם כי ה' רוצה שיחזרו בתשובה, וגם הפורענות שעתידה לבא נועדה להוביל למטרה זו.

בנבואה השלישית (ה', א-יז) לא מופיע שיר, אבל הנביא חוזר ומדגיש את הצורך לדרוש את ה' ולדרוש טוב, בשביל שה' יסלח לעם והם יחיו:

כי כה אָמַר ה' לְבֵית יִשְׂרָאֵל דְּרָשׁוּנִי וְחִיו:

וְאֵל תְּדַרְשׁוּ בֵּית אֵל

וְהַגְלִגְל לֹא תִבְאוּ

וּבְכָר שְׂבַע לֹא תַעֲבְרוּ

כִּי הַגְלִגְל גְּלָה יִגְלָה

וּבֵית אֵל יִהְיֶה לְאָנָן:

דְּרָשׁוּ אֶת ה' וְחִיו פֶּן יִצְלַח כְּאֵשׁ בֵּית יוֹסֵף וְאֶכְלָה וְאִין מְכַבֵּה לְבֵית אֵל: ³⁰ (ה', ד-ו)

דְּרָשׁוּ טוֹב וְאֵל רַע לְמַעַן תַּחֲיֶוּ וְיֵהי כֵן ה' אֵל-לֵהי צ-כְּאוֹת אֲתֶכֶם כְּאֲשֶׁר אֲמַרְתֶּם: שְׁנֹאוּ

רַע וְאֶהְבֶּוּ טוֹב וְהִצִּיגוּ בְשַׁעַר מִשְׁפַּט אוֹלֵי יַחֲנֵן ה' אֵל-לֵהי צ-כְּאוֹת שְׁאֲרֵי יוֹסֵף: ³¹

²⁷ "אחת מן הדרכים המקובלות להדגיש מלה מסוימת או ביטוי מסוים הוא לחזור עליהם... התופעה בה מלה חוזרת בסיום כמה היגדים רצופים מכונה אפיפורה" (פרופ' יונתן גרוסמן בשיעורו "אנפורה ואפיפורה". זמין באתר תורת הר עציון: <https://bit.ly/3C5tuVW>).

²⁸ הפורענות בכל בית יותר קשה מהפורענות בבית הקודם. השיר מתחיל בשלשה בתים שבהם מופיעה פורענות הולכת וגוברת של רעב. בבית הרביעי מגיע דבר, ולבסוף בבית החמישי יש השמדה כמו השמדת סדום ועמורה.

²⁹ ראייה לכך היא שבהמשך הנבואה, מיד אחרי סוף השיר מופיע הפסוק: "לִכֵּן כֹּה אֶעֱשֶׂה לְךָ יִשְׂרָאֵל עֵקֶב כִּי זֹאת אֶעֱשֶׂה לְךָ... (ד', יב). הנביא אינו מסביר מה הכוונה ב"כֹּה אֶעֱשֶׂה לְךָ" אלא רק ממשיך להסביר את ההשלכות "עֵקֶב כִּי זֹאת אֶעֱשֶׂה לְךָ...". נראה שמה שה' יעשה אלו כל הפורעניות המופיעות בשיר, שיקרו בהמשך אם העם לא יחזור בתשובה, אך עוד לא קרו.

³⁰ כפי שניתן לראות (מאופן הצגת הפסוקים), אפשר לסדר את הפסוקים במבנה קונצנטרי. זקוביני' (לעיל הע' 2) עמ' 417-419 אף הציע שיש פה שימוש נוסף בדגם 'שלשה וארבעה', כי שלשה קטעים שעוטפים את "וּבְכָר שְׂבַע לֹא תַעֲבְרוּ" (ה', ה) מכל צד, והוא הקטע ה"רביעי".

³¹ יש מי שסדר את עיקר נבואת ה"שְׁמֵעוּ" השלישית (ה', א-יז) במבנה כיאסטי, כך ששני הקטעים מקבילים אחד לשני, כי שניהם עוסקים בקריאה לחזרה בתשובה. ראה: De Waard, J. The Chiastic Structure of Amos V 1-17. *Vetus Testamentum*, vol. 27, no. 2, 1977, pp. 170-177

(ה', יד-טו)

בניגוד לשלש הנבואות הללו, בנבואת ה"שמעון" הרביעית (ח', ד-יד) אין בכלל קריאה לתשובה אלא רק הצגת החטא ועונשו. תופעה זו מדגישה ביתר שאת את המפנה שחל בעקבות הסיפור של אמציה כהן בית אל (ז', י-יז) וסירוב ישראל לחזור בתשובה. בתחלה הנביא נשלח בשביל להחזיר את העם בתשובה, וזאת המטרה של שלש הנבואות הראשונות (ג'-ו'), אבל ישראל לא חזרו בתשובה, ולכן הגיעה עליהם נבואת ה"שמעון" הרביעית (ח', ד-יד) שבה הם נדונים לחורבן.

3. החטאים המוזכרים בנבואות ה"שמעון" וסיכום ביניים

נקודה מעניינת נוספת העולה מהשוואה בין הנבואות היא בחינת החטאים שהנביא מבקר. לעיל (פרק ב סעיף 2) הצעתי שחטאי ישראל בנויים במבנה 'שלשה וארבעה'. שלשת החטאים הראשונים היו עוולות חברתיות, והחטא הרביעי היה שילוב ציני שלהן עם 'דתיות'. יכול להיות שגם בנבואות ה"שמעון" עולה נקודה דומה: בשלש הנבואות הראשונות (ג'-ה', יז) מופיעים חטאים של פגיעה בחלשים. לעומת זאת, בנבואה האחרונה (ח', ד-יד) החטא אינו מוצג רק כפגיעה בחלשים אלא שילוב של הפגיעה עם הקפדה על שמירת החדש והשבת:

לְאמֹר מִתִּי יַעֲבֹר הַחֹדֶשׁ וְנִשְׁבְּרָה יִשְׁבֵּר וְהַשֶּׁבֶת וְנִפְתָּחָה בָּרֶךְ לְהִקְטִין אִיפֹה וְלְהַגְדִּיל שֶׁקָּל
וְלַעֲוֹת מֵאֲזַנֵּי מְרֻמָּה. לְקִנּוֹת בְּכֶסֶף דְּלִים וְאֶבְיֹן בְּעִבּוֹר נְעֻלִים וּמִפֶּלֶל בַּר נִשְׁבְּרִי:

(ח', ה-ו)

העם מחכה למוצאי שבת וראש חדש כדי שיוכל לחזור לרמות בעסקים ולעשוק עניים. מצד אחד העם הוא 'דתי' ושומר שבת, ומצד שני הוא רומס את החלשים. יש בהתנהגות הזו ציניות המחמירה את החטא. זו נקודה חשובה במסר המועבר בנבואות עמוס – לא רק שאין מקום למעשים דתיים בלי צדק ומשפט, אלא שבהעדר צדק ומשפט, עשיית מעשים דתיים הופכת את החטא לגדול יותר כי היא מעידה על ציניות וריקבון חברתי.

לסיכום, סיפור אמציה ועמוס עומד במרכז שני מבנים של 'שלשה וארבעה': אחד באמצע המראות הנבואיים, ואחד באמצע נבואות ה"שמעון". זה המבנה הכללי של פרקים ג'-ח' בעמוס שהם ליבת הספר. המבנה מדגיש את הקריאה החוזרת לתשובה (שלש פעמים) ואת החורבן שיבא בעקבות ההתעלמות של ממלכת ישראל מקריאה זו (בפעם הרביעית).

ה. מבנה לספר עמוס

אחרי שעסקנו במבנה הפנימי של החלק המרכזי בספר (ג'-ח'), ננסה כעת להציע מבנה קונצנטרי של הספר כולו כאשר קטע זה – של סיפור אמציה (ז', י-יז) – במרכזו.³²

1. מעטפת של חורבן

בפתיחת הספר מופיעות הנבואות על הגוים (א', ג-ב', טז). בחתימתו, אחרי נבואת ה"שְׁמֵעִי" הרביעית (ח', ד-יד), מופיע מראה המזבח (ט', א-י).³³ על פי סגנונו השונה הוא אינו חלק מנבואות המראות. במראה זה, כמו בשאר המראות (בניגוד לנאומים), אין תוכחה על חטא אלא רק הכרזה על עונש, והעונש המופיע בנבואה זו הוא חורבן מוחלט. לאחר המראה מופיע הסבר (ט', ז-י) לחורבן המוחלט, שבו נאמר שעם ישראל אינו שונה משאר העמים וכפי שהם נענשים על חטאיהם כך גם יקרה לישראל.

קיימת הקבלה בין מראה המזבח (ט', א-י) לרצף הנבואות על הגוים (א', ג-ב', טז). בשתי הנבואות מוזכרת עלית ישראל ממצרים (ב', י; ט', ז) והקשר של ארם לקיר (א', ה; ט', ז).³⁴ בשתיהן, מופיעה הלשון "הִנֵּה אֲנֹכִי" בפתיחה לתיאור פורענות (ב', יג; ט', ט). בנוסף, בשתי הנבואות מוזכרות המלטות ומנוסה (ב', יד-טז; ט', א).

בעוד ההקבלות הלשוניות מעט חלשות, לשתי הנבואות יש רעיון כללי משותף. בשתי הנבואות המסר המרכזי הוא, מעבר לחורבן המוחלט שיגיע על ממלכת ישראל כעונש, שאין הבדל בין ממלכת ישראל לשאר העמים, וכל עם שחוטא סופו להענש ולהחרב. בנבואה בתחלת הספר עובדה זו מועברת על ידי מיקומה של נבואת החורבן על ישראל. הנחתה בסוף רצף נבואות על הגוים מעבירה מסר שכולם נענשים על חטאיהם – גם ישראל (ראה

³² פרופסור יונתן גרוסמן הציע גם הוא מבנה קונצנטרי לספר שבמרכזו הסיפור, במאמרו: גרוסמן, יונתן. "האם יש מבנה ספרותי שלם לספר עמוס?". **תשורה לעמוס: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא – מוגשת לעמוס חכם**, ערכו: משה בראשר, נח חכם ויוסף עופר. תבונות, תשס"ז, עמ' 341-363. ברם המבנה שלו (בעמ' 346) שונה בתכלית מהמבנה המוצע במאמר.

³³ יש המפצלים בין ט', א-ו ובין ט', ז-י (דעת מקרא וגרוסמן, בהע' הקודמת). הסיבה לכך היא שהמראה עצמו מסתיים בפסוק ו. ברם, נראה לי שפסוקים ז-י הם נימוק למראה בפסוקים א-ו ולכן צריך לראות אותם כיחידה אחת. בנבואת הנחמה שאחריה אדון בהמשך.

³⁴ במראה המזבח עלית ישראל ממצרים מושווית לעלית ארם ופלשתים. גרוסמן (לעיל הע' 32) מציע שהנביא הזכיר דוקא את ארם ופלשתים מפני שהם שני העמים הפותחים את רצף הנבואות על הגוים. הנביא רצה להשוות את ישראל לכל הרשימה כולה אבל הסתפק באמירת השתים הראשונות (כאלו נאמר אחריהם: וכו'). קריאה כזו מחזקת מאד את ההקבלה בין הנבואות.

לעיל פרק ב סעיף 1). בנבואת מראה המזבח הדברים נאמרים במפורש: "הֲלוֹא כִּבְנֵי כְּשִׂיִם אַתֶּם לִי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (ט', ז).

ביטויי החורבן המוחלט המופיעים בשתי נבואות אלה מעידים על מכנה משותף הקיים להם ולנבואת ה"שְׁמֵעוּ" הרביעית (ח', ד-ד), שבה החורבן על ישראל נחתם (ראו פרק ד). בנוסף, יש הקבלות לשוניות בין נבואת ה"שְׁמֵעוּ" האחרונה (ח', ד-ד), לנבואה על ישראל בסוף הנבואות על הגוים (ב', ו-טז) ובין נבואת מראה המזבח (ט', א-?):

מראה המזבח (ט', א-י)	נבואת ה"שְׁמֵעוּ" הרביעית (ח', ד-ד)	נבואות על הגוים - ישראל (ב', ו-טז)	
	<p>שְׁמַעוּ זֹאת הַשְּׂאֵפִים אֲבִיוֹן וְלִשְׁבִּית עֲנוּי [עֲנִי קרִי] אֲרָץ: לֵאמֹר מִתִּי יַעֲבֹר הַחֹדֶשׁ וְנִשְׁבְּרָה שֶׁבֶר וְהַשְּׁבֵת וְנִפְתַּחַה בֵּר לְהַקְטִין אִיפָה וְלְהַגְדִּיל שֶׁקֶל וְלַעֲוֹת מֵאֲזִנֵּי מִרְמָה: לִקְנוֹת בְּכֶסֶף דָּלִים וְאֲבִיוֹן בַּעֲבוּר נְעֻלִים וּמִפֶּלֶר בֵּר נִשְׁבִּיר: (ה-1)</p>	<p>כֹּה אָמַר ה' עַל שְׁלֹשָׁה פְּשַׁעֵי יִשְׂרָאֵל וְעַל אֲרֻבָּעָה לֹא אֲשִׁיבֵנּוּ עַל מִכְרָם בְּכֶסֶף צְדִיק וְאֲבִיוֹן בַּעֲבוּר נְעֻלִים: הַשְּׂאֵפִים עַל עֵפֶר אֲרָץ בְּרֹאשׁ דָּלִים וְדָרְדָר עֲנִוִים יָטוּ: (ו-2)</p>	<p>חטא</p>
<p>וְאֵל-דָּנִי ה' הֵצֵא-בָאוֹת הַנוֹגַע בְּאֲרֶץ וְתִמּוּג וְאֲבָלוּ כָּל יוֹשְׁבֵי בָּהּ וְעֲלֹתָהּ כִּיֹּאֵר כָּלָה וְשִׁקְעָה כִּיֹּאֵר מִצְרַיִם: הַבּוֹנֶה בַשָּׁמַיִם מַעֲלֹתָיו וְאֶגְדָּתוֹ עַל אֲרֶץ יְסֻדָּהּ הַקָּרָא לְמִי הָיָם וַיִּשְׁפְּכֵם עַל פְּנֵי הָאָרֶץ ה' שָׁמוּ: (ה-1)</p>	<p>נִשְׁבַּע ה' בְּגֵאוֹן יַעֲקֹב אִם אֲשַׁכַּח לְנִצָּח כָּל מַעֲשֵׂיהֶם: הָעַל זֹאת לֹא תִרְגַּז הָאָרֶץ וְאֲבָל כָּל יוֹשֵׁב בָּהּ וְעֲלֹתָהּ כָּאֵר כָּלָה וְנִגְרָשָׁה וְנִשְׁקָה [וְנִשְׁקָעָה קרִי] כִּיֹּאֵר מִצְרַיִם: (ח-2)</p>		<p>עונש</p>

ניתן לראות שיש דמיון בין החטאים הנמנים בנבואת ה"שְׁמֵעוּ" הרביעית ובין החטאים המופיעים בנבואת הפורענות על ישראל בסוף הנבואות על הגוים, ויש גם דמיון בין העונש

שמופיע בנבואת ה"שְׁמֵעוּ" הרביעית ובין העונש שמופיע במראה המזבח. הקבלה זו מעידה שהנבואות הללו יוצרות מעטפת מסביב לליבת ספר עמוס (פרקים ג'–ח'): בנבואה שמופיעה לפני הליבה (ב', ו–טז) – החטא (הסיבה) מקביל, ובנבואה שמופיעה אחרי הליבה (ט', א–י) – העונש (המסובב) מקביל. כך הנביא עמוס עוטר את ליבת הספר במסקנה שאליה הליבה הובילה: ממלכת ישראל תחרב כמו כל שאר העמים, בגלל סירובה לחזור בתשובה.

2. מעטפת של נחמה

הספר נחתם בנבואת נחמה (ט', יא–טו). בנבואה זו מופיעים כמה מוטיבים חריגים לספר. ראשית, נבואה זו חריגה מעצם היותה נבואת נחמה. עד חלק זה, הספר עסק כולו רק בקריאה לתשובה ובפורענות. למרות הדמיון של נבואה זו לנספחים לנבואת ה"שְׁמֵעוּ" האחרונה (ח', ט–יד) בפתחות "בַּיּוֹם הַהוּא" (ט', יא) ו"הֲנֵה יָמִים בָּאִים" (ט', יג), בנבואה זו מדובר על ימים של ישועה גדולה בניגוד לפרק ח' שבו ה"יּוֹם הַהוּא" הוא יום החורבן. בנוסף, בחלק הראשון של נבואה זו מופיעים מושגים המזוהים יותר עם ממלכת יהודה,³⁵ כמו "סִפְתָּ דָוִד" (ט', יא), על אף שעמוס בכלל מנבא על ממלכת ישראל.

הקשר לממלכת יהודה העולה בנבואה זו מקביל לתחלת הספר. עוד קודם לנבואות על הגוים מופיעים שני פסוקים. הפסוק הראשון פותח את הספר ומלמד על עמוס: עבודתו ומקום מגוריו – "בְּנִקְדִים מִתְקוֹעַ"; מושא חזונו – "יִשְׂרָאֵל" וזמן נבואתו – "בַּיּוֹם עֲזִיָּה מִלֶּךְ יְהוּדָה וּבַיּוֹם יִרְבְּעָם בֶּן יוֹאֵשׁ מִלֶּךְ יִשְׂרָאֵל שָׁנְתִים לְפָנַי הָרַעַשׁ" (א', א). לאחר מכן מובא פסוק נוסף הנפרד מן הנבואות על הגוים (א', ב):

וַיֹּאמֶר ה' מִצִּיּוֹן יִשְׁאָג וּמִירוּשָׁלַם יִתֵּן קוֹלוֹ וְאָבְלוּ נְאוֹת הָרָעִים וַיִּבֶשׂ רֹאשׁ הַכְּרָמִל:

הפסוק הזה פותח בהכרזה כללית על גדלותו של ה'. הוא אינו קשור לנבואות על הגוים שמגיעות אחריו, ולא לשאר הספר שבו הנבואות הן על ישראל.

לפסוק הזה יש מקבילה בנבואת נחמה בספר יואל (ד', טז): "וְהָ מִצִּיּוֹן יִשְׁאָג וּמִירוּשָׁלַם יִתֵּן קוֹלוֹ וְרָעִשׁוּ שָׁמַיִם וְאָרֶץ וְהָ מַחְסָה לְעַמּוֹ וּמַעוֹז לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל". בהמשך הנבואה ביואל נאמר "וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִטְפוּ הַהָרִים עָסִיס וְהַגְּבְעוֹת תִּלְכְּנָה חֵלֶב וְכָל אֲפִיקֵי יְהוּדָה יִלְכוּ מֵיָם" (שם

³⁵ בחלק הראשון שנפתח ב"בַּיּוֹם הַהוּא" (ט', יא–יב) מופיעים דוד ואדום שהם שני שמות הקשורים יותר ליהודה; אך בחלק השני, שנפתח ב"הֲנֵה יָמִים בָּאִים" (ט', יג–טו), מופיע "וְשָׁבְתִי אֶת שְׁבוֹת עַמִּי יִשְׂרָאֵל" (ט', יד). נראה שזה כבר קשור גם להחזרה עתידית של ממלכת ישראל.

יח). פסוק זה מזכיר את נבואת הנחמה בסוף ספר עמוס: "וְהִטִּיפוּ הַהָרִים עֲסִיס³⁶ וְכָל הַגְּבָעוֹת תִּתְמוּגְגְנָה" (ט', יג). הקשר בין הנבואה ביואל ובין תחלתו וסופו של ספר עמוס מחזק את הקשר בין שני הקטעים בעמוס, ואת משמעותם כנבואות נחמה.

נמצאנו למדים שהספר פותח ומסיים בנבואות נחמה שמזכירות את ממלכת יהודה. מדוע הנביא בחר לעטוף את הספר בנבואות הללו?

אני חושב שהנביא רצה שתהיה לספר מעטפת של נחמה. כל התוכן הפנימי של הספר עוסק בחורבנה המוחלט של ממלכת ישראל. בעזרת מעטפת הנחמה הנביא נותן תחושה שלא הכל אבוד. כל עוד ממלכת יהודה קיימת – עדין יש תקוה. עדין אפשר לחזור בתשובה, ועדין יכולה להיות גאולה בעתיד שבה ישראל יחזרו לאדמתם. באופן זה, הספר אינו רק נבואת חורבן שנצרכה לשעתה אלא נבואה שנצרכה לדורות. אנו – ממלכת יהודה – צריכים ללמוד את הלקח מחורבנה המוחלט של ממלכת ישראל, וכך נוכל להגיע אל נבואות הנחמה שעוטפות את הספר.

לסיכום, גרעין ספר עמוס, המספר את סיפורה של ממלכת ישראל וחורבנה בעזרת המבנה 'שלשה וארבעה' (ג'–ח'), עטוף בשתי מעטפות. בראשונה מופיעות נבואות חורבן על ממלכת ישראל ובשניה נבואות נחמה הקשורות לממלכת יהודה, וכך הנביא מאפשר לנו לראות את שני הצדדים של הסיפור: החורבן המוחלט של ממלכת ישראל עקב חטאיה, והתקוה לגאולה לכולנו (ממלכת יהודה), אם רק נלמד את הלקח.

1. סיכום

במאמר ניסיתי להציג מבנה כולל לספר עמוס. לצורך זה נעזרתי בדגם הספרותי 'שלשה וארבעה' המופיע באופן גלוי בתחילת הספר. לפי הדגם, ענין חוזר על עצמו שלש פעמים, ובפעם הרביעית החזרתיות נשברת וקורה משהו חריג. בעמוס המבנה הזה מופיע בארבעת המראות ובארבע הנבואות שנפתחות ב"שְׁמֵעוּ". הקטע המחלק בין שלש נבואות "שְׁמֵעוּ" (ג'–ו') ושלשה מראות (ז', א–ט), למראה הרביעי (ח', א–ג) והנבואה הרביעית (ח', ד–י) הוא סיפור אמציה ועמוס (ז', י–יז). הדברים מאורגנים כך שאת הסיפור מקיפים משני הצדדים מראות, ובמעטפת החיצונית יותר נמצאות הנבואות. המבנה הקונצנטרי הזה כולל

³⁶ המילה עֲסִיס בצורה זו מופיעה רק ביואל ובעמוס. בצורה דומה היא מופיעה גם בישעיהו מ"ט, כו ושה"ש ח', ב.

עוד שני רבדים חיצוניים יותר: רובד של נבואות חורבן שבהם ישראל מושווה לשאר העמים, ורובד של נחמה הקשורה בממלכת יהודה.

למסקנה, המבנה נראה כך:

• (נחמה) ליהודה – ה' שואג מירושלים. (א', ב)

○ ישראל והגוים – נבואות על העמים. (א', ג-ב', טז)

• שלש נבואות "שְׁמַעוּ". (ג'-ר')

○ שלשה מראות נבואיים. (ז', א-ט)

▪ סיפור אמציה ועמוס. (ז', י-יז)

○ מראה רביעי – כלוב קיץ. (ח', א-ג)

• נבואת "שְׁמַעוּ" רביעית. (ח', ד-יד)

○ ישראל והגוים – מראה המזבח. (ט', א-י)

• נחמה (ליהודה) – הרים נוטפים עסיס. (ט', יא-טו)

המבנה עוזר להדגיש את אחד ממסריו המרכזיים של ספר עמוס – הקריאה לתשובה שלא נענתה. הנביא, בשלש נבואות ה"שְׁמַעוּ" ובשלשת המראות, קורא לתשובה פעם אחר פעם. אולם, תגובת ההנהגה, כפי שהיא באה לידי ביטוי בסיפור של אמציה כהן בית אל, היא אדישות מוחלטת. העשירים אדישים לקשיי העניים, וההנהגה מתעלמת מהקריאות לתשובה. כך, אחרי שלש הזדמנויות שנתנו לעם לחזור בתשובה, מגיעים המראה והנאום הרביעיים, המכריזים על חורבנה המוחלט של ממלכת ישראל.

לחיזוק החורבן המוחלט שמגיע על ישראל, חלק זה של הספר עטוף משני צדדיו בנבואות חורבן על ישראל. אלו מוסיפות אמירה סמויה או מפורשת שאין הבדל בינינו ובין כל שאר העמים. בכל זאת, לא הכל אבוד. המעטפת החיצונית בספר היא מעטפת נחמה. על אף שממלכת ישראל תחרב בגלל חטאיה, ממלכת יהודה קיימת, ועוד יהיו ימי גאולה ונחמה.

נדמה לי שעדין צריך ללמוד את הלקח מעיקר הספר. אסור להחמיץ את ההזדמנות לתשובה ואסור להשאר אדישים, לא כלפי החלשים בחברה ולא כלפי הדרישה לדרוש את ה' ולשוב אליו. רק כך תבא לנו הנחמה.